

D. SAUKAITYTĖ

AR GALIMAS MĄSTYMAS, NEPRIKLAUTANTIS NUO KALBOS?

Lingvistika, įvairiais aspektais aiškindama kalbos funkcionavimą, ir psichologija, tirdama mąstymo, kaip individo sugebėjimo, formavimąsi bei funkcionavimą, susiduria su kalbos ir mąstymo ryšio faktu. Šis ryšys nusakomas vieningai: kalba yra išreiškiamas mąstymas. Kokia šio ryšio prigimtis? Nuo to, kaip atsakoma į šį klausimą, tiesiogiai priklauso ir kalbos, ir mąstymo specialaus tyrinėjimo kryptis bei uždaviniai. Kita vertus, mąstymo ir kalbos ryšio klausimas neatsiejamas nuo filosofinės žmogaus prigimties sampratos. Tyrimo aspektų diferenciacija bei tų aspektų sąsaja daro itin aktualų mąstymo ir kalbos ryšio aiškinimo metodologinį nuoseklumą. Žinia, dialektinės metodologijos specifika šiuo atžvilgiu pasireiškia tuo, jog ji sudaro prielaidas žmogaus prigimtį traktuoti visuomeniškai. Nors tezė apie žmogaus prigimties visuomeninį pobūdį tarybinėje filosofinėje, lingvistinėje bei psichologinėje literatūroje jau visuotinai priimta, tačiau jos interpretacijos, aiškinant kalbos ir mąstymo ryšį, ne visada pakankamai nuoseklios.

Bene ryškiausia tokio nenuoseklumo išraiška yra „neverbalinio“ mąstymo prielaida, turinti savo šalininkų ir tarp psichologų bei lingvistų, ir tarp filosofų, besireiškianti požiūriu, jog kalbos ir mąstymo ryšys yra dviejų iš prigimties savarankiškų reiškinių santykis.

Laikantis tokio požiūrio psichologijoje, manoma, kad mąstymo vystymąsi ontogenezeje galima tirti atsietai nuo kalbos. Loginės mąstymo formos šiuo požiūriu atspindi objektyvią daiktų „logiką“ ir gali egzistuoti neišreikštos jokia kalba, jokia „paviršine struktūra“. Šitaip loginės formos tapatinamos su „giluminėmis struktūromis“. Tai sudaro pagrindą alternatyvai: arba „giluminės struktūros“ yra *grynos* loginės formos, arba tų struktūrų kilmė ontogenezeje materialistiškai nepaaiškinama. Konkrečiai tiriant jų ontogenezę, paprastai remiamasi prielaida, kad „giluminės struktūros“ yra tapачios sensomotorinėms schemoms, t. y., besivystančio individo operavimo daiktais schemoms, jo realios veiklos „logikai“ arba tiesioginiam daiktų „logikos“ suvokimui. Taigi tarp „giluminių struktūrų“, loginių formų ir sensomotorinių schemų dedamas lygybės ženklas.

Sitaip samprotaujant, mąstymo sugebėjimą tektų priskirti ir gyvūnams. Tai kas tada sudaro žmogaus mąstymo specifiką? Gana paplitęs mėginimas ieškoti esminių skirtumų tarp žmogui ir gyvūnui būdingo betarpiško daiktų logikos suvokimo kilmės: „<...> jau sensomotorinio mąstymo sferyje žmogiškasis vystymasis iš principo skiriasi nuo gyvūnų „mąstymo“ vystymosi. Dalykas tas, kad sensomotorinės žmogiškosios veiklos schemos užsimezga kaip schemos veiklos su daiktais, sukurtais žmogaus žmogui, ir atgamina „įdaiktinto“ juose proto, visuomeninio žmogiško mąstymo logiką“¹.

Su tokiu aiškinimu sunku sutikti. Žmogaus mąstymo vystymasis ontogenezėje specifiškas ne tuo, kad žmogus susiduria su kitokiais — „žmogaus sukurtais žmogui“ — daiktais. Žmogaus sukurtų daiktų suvokimas Maugliui niekada netaptų mąstymo logika, nes, pirma, šio suvokimo prigimtis ir funkcija yra biologinė, kaip ir gyvūnų. Mąstymo sugebėjimas nėra tiesioginis biologinio vystymosi produktas. Individo daiktų suvokimą mąstymo logika gali paversti tik visuomeninė aplinka ir tik kalbos (ar kitos kokios ženklų sistemos, atliekančios tas pačias funkcijas, pavyzdžiui, pritaikytos kurčėbyliams) pagalba. Mąstymo logika yra daiktų „logikos“ atspindys, per praktiką įgavęs aksiominį pobūdį², o tas visuomeninės praktikos patyrimas individui perduodamas ne daiktų, bet kalbos pagalba. Ontogenezėje individas ne atkartoja visą visuomenės nueitą pažinimo, mąstymo vystymosi kelią, o perima tame kelyje sukaupią patyrimą, kuris yra fiksuotas sąvokose. Vienintelė tokio perėmimo priemonė — kalba. Antra, be kalbinės, be visuomeninės aplinkos, individas paprasčiausiai neįstengtų adekvačiai suvokti visuomenės sukurtų daiktų logikos. Medžioklinis šautuvas Maugliui turėtų tik biologinę prasmę (juo galima, pavyzdžiui, pasiekti vaisių).

Taigi daiktų logikos suvokimas nėra lygus mąstymo logikai. Pastarosios kitokia prigimtis ir kitokios funkcijos. Jeigu loginis mąstymas yra visuomeniniu praktiniu pagrindu atsiradęs reiškiny s ir vyksta kaip operavimas loginėmis formomis, tai jis yra „verbalizuotas“ filogenezėje. O filogenetinis mąstymo ir kalbos ryšys neleidžia individo mąstymo vystymosi aiškinti traktuojant mąstymą kaip gryną, iš principo nepriklausantį nuo kalbos, reiškinį. Metodologiniu aspektu labai svarbu nepamiršti, kad, nors loginės mąstymo formos gali būti individo neišreikštos konkrečia, „paviršine struktūra“, t. y. šneka, tačiau apskritai *be* kalbos jos negali susiformuoti, negali egzistuoti ir negali tapti individo sąmonės reiškiniu.

Tuo pačiu „<...> mąstymo logiką galima suprasti nepriklausomai nuo kalbos logikos tyrimo, be jo ir iki jo“³ tik griežtai apibrėžta specialaus tyrimo aspekto rėmuose.

¹ Ильенков Э. Соображения по вопросу об соотношении мышления и языка (речи). — Вопросы философии, 1977, № 6, с. 95.

² Zr. Leninas V. Raštai, t. 38, p. 201.

³ Ильенков Э. Соображения по вопросу об соотношении мышления и языка (речи), с. 96.

Salia tendencijos „nuleisti“ logines formas iki psichinių funkcijų lygio, sutinkama literatūroje ir priešinga tendencija — psichines funkcijas „pakylėti“ iki loginių formų statuso.

Neverbalinių mąstymo formų buvimas pastaruoju atveju įrodinėjamas, analizuojant „betarpiškai duotą“ žinojimą, taigi betarpišką žinojimą apie individo subjektyvias psichines būsenas kaip «<...> „betarpiškai duotas“ visada iš dalies verbalizuotas, o iš dalies neverbalizuotas»⁴. Verbalizuotu komponentu laikoma vidinė šneka, o neverbalizuotu — psichinės būsenos, kurios yra pirminės vidinės šnekos atžvilgiu. „Originali mintis užsimezga ne vidinės šnekos sferoje (nors ir ne be jos), ir ji (originali mintis.— D. Š.) praneša apie save iki jos pirminio žodinio įforminimo“⁵.

Kadangi pats „originaliosios minties“ gimimo mechanizmas nėra metodologinio (filosofinio) aiškinimo objektas, cituoto teiginio pagrįstumo klausimą derėtų palikti specialiųjų mokslų kompetencijai, jei psichinės būsenos (pamiršto vardo, reikalingo žodžio ieškojimo ir kt.) nebūtų laikomos žinojimu, mintimi. Tačiau į klausimą, kokia forma egzistuoja šios būsenos, atsakoma, jog „<...> tai, be abejo, mintys ir, nepaisant to, jos neturi kalbinės formos. Kam mums reikėtų ieškoti reikalingo žodžio, jei ta mintis būtų ne kas kita, kaip vidinės šnekos elementas?“ Šią problemą labai tiksliai suformulavo L. Vygotskis: „<...> minties tėkmė ir judėjimas tiesiogiai ir betarpiškai nesutampa su šnekos rutuliojimu. Minties ir šnekos vienetai nesutampa <...> iš tiesų minčiai būdinga ypatinga sandara ir tėkmė, iš kurios perėjimas prie šnekos sudaro didelius sunkumus“⁶.

Nebūtų reikalo taip plačiai cituoti D. Slobiną, jei jo samprotavimai šiuo klausimu apsiribotų tik bendra analizuojamos koncepcijos pozicija — jutinio vaizdo tapatinimu su mintimi, o pastarosios — atplėšimu nuo kalbos. Bet autorius, ieškodamas patvirtinimo savo samprotavimams, cituoja L. Vygotskį, klaidingai interpretuodamas kai kurias jo išvadas. Pateiktoji L. Vygotskio citata⁷ gali tik sugriauti, o ne paremti D. Slobino koncepciją, nes:

1. L. Vygotskis minties susiformavimą nukelia į vidinės šnekos, o ne į „būsenų“, „ketinimų“, pojūčių sferą. Reikalingo žodžio, adekvačios išraiškos minčiai ieškojimas šiuo atveju įrodo ne minties buvimą iki išraiškos suradimo, o adekvačios minties (sąvokos) ieškojimą visuomeniniame praktiniame patyrimo, kuris reikalingas individualiai psichinei būsenai išreikšti.

2. Vidinės šnekos L. Vygotskis netapatina su išorine šneka. Išraiškos minčiai ieškojimas gali liudyti minties buvimą iki išraiškos suradimo tik tuo atveju, jeigu tą mintį suprantame kaip vidinės šnekos elementą, kaip verbalinę loginę mąstymo formą, o išraišką — kaip vidinės šnekos vartimą išorine.

⁴ Дубровский Д. Существует ли внесловесная мысль? — Вопросы философии, 1977, № 9, с. 100.

⁵ Ten pat.

⁶ Словин Д., Грин Дж. Психоллингвистика.— М., 1976, с. 171.

⁷ Виготский Л. Избранные психологические исследования.— М., 1956, с. 376—377.

Šie du „išraiškos minčiai ieškojimo“ aspektai specialioje literatūroje dažnai nepakankamai skiriami. Dėl to kyla painiava: viena,— mintis, verbalizuota vidinėje šnekoje, bet dar „ieškanti“ antrinio verbalizavimo išorinėje šnekoje, traktuojama, kaip „būsena“, o antra, jutiminis vaizdas, dar netapęs logine forma, nepraėjęs pirminio verbalizavimo etapo vidinės šnekos sferoje, taip pat laikomas „būsena“; pagaliau abi šios „būsenos“ paskelbiamos neverbalinėmis loginėmis formomis.

3. Minties tėkmės nesutapimas su šnekos tėkme L. Vygotskiui nėra joks pagrindas mąstymui atplėšti nuo kalbos, nes vidinės šnekos sferą, kurioje susiformuoja mintis, jis traktuoja kaip sociališkai sąlygotą kalbinę sferą.

Psichines individo funkcijas laikant neverbalinėmis loginėmis formomis, atsiranda požiūris, jog vidinė šneka yra „<...> ypatinga šnekos forma, esanti tarp minties ir girdimos šnekos“⁸. Nesunku pastebėti, jog minties susiformavimo procesas čia iš esmės atskiriamas nuo kalbinio įforminimo ir laikomas jo atžvilgiu savarankišku. Tuo pačiu mąstymas netenka socialinio sąlygotumo ir yra suprantamas kaip grynas individo sugebėjimas.

Toks samprotavimo būdas (būdingas, beje, Chomskio-Milerio psicholingvistinei mokyklai) atveda į aklavietę, vos tik kyla klausimas, koku būdu vaikas išmoksta kalbos.

Žodžių atsarga kalboje ribota, sakinių — neribota. Žodžių atsarga įsiimenama, o sakinių įsiminti iš principo neįmanoma. Kyla klausimas, koku būdu žmogaus galvoje galimos taisyklės, leidžiančios generuoti begalę sakinių. Kitaip tariant, kaip iš visada konkretaus ir riboto individualaus patyrimo gaunamos abstrakčios išvados. Problema, kaip matome, sena, turinti gilią šaknis filosofijos istorijoje, ir psichologinio tyrimo kelias jai išspręsti — nėra tinkamas. Dėl to iš dalies suprantama, kodėl psicholingvistiniams kalbos įsisavinimo tyrimams iki šiol neretai buvo būdingas „<...> siekimas nustatyti šio proceso universalumą ir egzistavimą įgimtų biologinių faktorių, tą universalumą sąlygojančių“⁹.

Aiškinant „giluminių struktūrų“ formavimąsi ontogenezėje, vaisingos galėtų būti L. Vygotskio idėjos apie *vidinę* šneką. *Vidinę* šneką L. Vygotskis supranta kaip prasminių šnekos aspektą (kurio formavimasis yra socialinių santykių ir ryšių interiorizavimasis), t. y. kaip žmogaus vidinio socialumo stichiją. Antra vertus, vidinės šnekos pagalba vyksta ir žmogaus bendravimas su savimi¹⁰.

Šie L. Vygotskio samprotavimai metodologiškai labai svarbūs, norint paaiškinti, kaip jutimiškumo turinys įgauna socialiai sąlygotą racionalią formą, ir kaip visuomeninis praktinis patyrimas tampa individo sąmonės reiškiniu.

Abiejose aptartose koncepcijose „neverbalinio“ mąstymo prielaida atsiranda mąstymo ir kalbos sąsają traktuojant ne kaip genetinį ryšį, o kaip

⁸ Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика, с. 171.

⁹ Ten pat, p. 107.

¹⁰ Зг. Виготский Л. Избранные психологические исследования, с. 343—344.

santykį dviejų savarankiškų, genetiškai nesusijusių reiškinių, egzistuojančių nepriklausomai vienas nuo kito ir tik tam tikromis sąlygomis tarpusavyje santykiaujančių. Toks požiūris formaliai neprieštarauja visuotinai priimtai tezei, jog kalba yra mąstymo išraiškos forma, komunikacijos priemonė. Pažymėdama ryšį tarp šių reiškinių, ji nurodo tik visuomeninį mąstymo ir kalbos funkcionavimo pobūdį. Ignoruojant mąstymo ryšio su kalba prigimtį visuomeninį pobūdį, paliekama galimybė aiškinti mąstymą kaip gryną individo sugebėjimą.

Visuomeninės mąstymo ir kalbos prigimtį ignoravimas kyla iš specialiųjų mokslų metodų absoliutinimo, suteikiant jiems bendrą metodologinę prasmę. Šitaip metodologinis (filosofinis) tyrimo aspektas pakeičiamas specialiu, tiriamuoju. Gnoseologinę problematiką „supsiologinus“, sunku, visų pirma, išvengti mąstymo prigimtį mistifikavimo: arba mąstymo statusas suteikiamas apskritai psichinėms formoms, arba, kalbą atplėšus nuo mąstymo, šis tampa grynu, tiesiog „duotuoju“ individo sugebėjimu. Toks mąstymo prigimtį traktavimas, savo ruožtu, neleidžia paaiškinti nei kalbos egzistavimo, nei jos įsisavinimo ontogenezeje proceso. Pagaliau iš tokios metodologinės pozicijos kyla jos rėmuose neišsprendžiamas prieštaravimas tarp individualiai suprantamos mąstymo prigimtį ir visuomeninio mąstymo bei kalbos funkcionavimo pobūdžio.

Marksistinė mąstymo prigimtį koncepcija nesudaro pagrindo „verbalinio“ mąstymo prielaidai. Pagal šią koncepciją genetinį mąstymo ir kalbos ryšio pobūdį sąlygoja socialinė žmogaus prigimtis. Mąstymas ir kalba atsirado funkcinio pagrindu visuomenės praktinės veiklos procese, kaip šios veiklos sąlygoti reiškiniai ir jai vykdyti skirtos priemonės. Pats visuomeninis praktinės veiklos pobūdis sąlygojo visuomeninio bendravimo, komunikacijos būtinumą, o komunikacinę funkciją kalba galėjo atlikti, tik tapdama visuomeninio patyrimo fiksavimo forma. Taigi sąvokinis mąstymas formuojasi kaip visuomeninės prigimtį turinio (praktinio, sociališkai sąlygoto patyrimo) bei formos (materialios to patyrimo išraiškos) vienybė. Tad ontogenezeje kalba gali atlikti mąstymo išraiškos funkciją tik todėl, kad filogenezeje ji tapo mąstymo — praktiniu pagrindu atsiradusio visuomeninio-istorinio reiškinio — egzistavimo forma.

Metodologiškai tikslinga skirti du verbalinio mąstymo aiškinimo aspektus: socialinį-istorinį ir individualų. Pats mąstymo procesas individo galvoje yra „verbalizuotas“ socialine-istorine prasme, nes čia operuojama iš visuomenės perimamomis tarpusavyje susijusiomis sąvokomis. Kai individo mąstymo proceso rezultatai reiškiami šnekoje, susiduriame su individualiu minties verbalizavimo aspektu. Tad tradiciškai formuluojamas ne-verbalinio mąstymo buvimo klausimas ir psichologijoje, ir lingvistikoje turėtų būti keliamas kaip klausimas, kokios yra individo mąstymo proceso rezultatų reiškimosi *ypatybės* šnekoje (turint omeny, jog, anot L. Vygotskio, „minties vienetai ir šnekos vienetai nesutampa“).

Dviejų verbalinio mąstymo funkcionavimo aspektų išskyrimas duoda metodologinį pagrindą *kalbą* ir *šneką* suprasti kaip du to paties reiškinio aspektus.